

Сучасні проблеми криміналістичної методики розслідування злочинів щодо порушення законодавства про захист рослин

Анна ВІНОГРАДОВА,
аспірантка Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

8

У статті розкриваються теоретичні та практичні аспекти формування й розвитку криміналістичної методики розслідування злочинів щодо порушення законодавства про захист рослин, пропонується сформулювати нові та вдосконалити наявні методики розслідування таких злочинів.

Однією з причин неефективної боротьби з деякими видами злочинів, приміром, тими, що стосуються порушення законодавства про захист рослин, є недостатнє дослідження криміналістичного аспекту *пошуково-пізнавальної* діяльності, зокрема зі встановлення осіб, які вчинили злочини. Не випадково слідчі одностайно зазначають, що наявні в їхньому розпорядженні методичні рекомендації мають істотні недоліки, не містять достатньої для практичної діяльності інформації. Усе це свідчить, що згадана проблема є актуальною та потребує як теоретичних, так і прикладних криміналістичних досліджень. До цих досліджень слід віднести роботи, пов'язані з розробкою теоретичних засад криміналістичної характеристики злочинів, зокрема й злочинів щодо порушення законодавства про захист рослин; формуванням криміналістичних характеристик окремих видів злочинів та їх використанням для оптимізації попереднього слідства.

Криміналістична характеристика злочинів постійно розвивається. Її вдосконалення й модернізація здійснюються передусім завдяки узагальненню й теоретичному поясненню накопиченого емпіричного матеріалу та пізнанню наукових фактів, що належать як до сфери вчинення злочинів, так і до їхнього розкриття, розслідування й запобігання.

Розробленню теоретичних засад формування криміналістичної характеристики й рекомендацій з розслідування окремих категорій злочинів присвячено праці таких провідних учених-криміналістів, як В. Бахін, Р. Белкін, В. Гавло, О. Колесніченко, В. Коновалова, В. Кузьмічов, М. Салтевський, М. Селіванов, В. Тищенко, В. Шепітько, М. Яблоков та ін. Водночас реалії сьогодення ставлять перед науковцями низку проблем, що потребують першочергового розв'язання. Серед них насамперед такі:

- уніфікація сучасних поглядів на криміналістичну характеристику злочинів як наукову категорію, її мету, завдання, форму, структуру й зміст;

- модернізація наявних і розроблення нових методичних рекомендацій з розслідування тих чи інших категорій злочинів на підставі запровадження універсальної моделі їхнього розслідування, ситуаційного підходу та широкого застосування таких наукових категорій, як криміналістична класифікація злочинів, їхня криміналістична характеристика, типові версії тощо;

- викладення відповідних методичних рекомендацій у найдоступнішій для сприйняття формі, зокрема й у ви-

гляді певних програм розслідування та алгоритмічних схем дій слідчого, що реалізуються на базі сучасних комп'ютерних технологій.

Ця проблематика безпосередньо стосується й криміналістичної характеристики злочинів щодо порушення законодавства про захист рослин.

Більшість учених розглядає уніфікацію сучасних поглядів на криміналістичну методику як відповідний розділ науки криміналістики або однойменної навчальної дисципліни чи як результат (різновид) наукової продукції. Із цього приводу Р. Белкін слушно відзначив, що необхідно чітко відокремлювати поняття методики як розділу криміналістичної науки й поняття конкретної методики як, так би мовити, продукту цього розділу. Інакше кажучи, в науці методика формується, на практиці – реалізується [2, с. 110].

Аби модернізувати наявні й розробити нові методики розслідування злочинів, потрібно визначитися з цілою кола питань. Зокрема, формування універсальної базової моделі криміналістичної методики розслідування злочинів, здійснення класифікації наявних криміналістичних методик; підвищення пізнавальної функції криміналістичної характеристики окремих видів злочинів завдяки виявленню й використанню кореляційних зв'язків між її елементами й побудові на цій підставі типових версій стосовно особи злочинця. Крім того, викладення методичних рекомендацій у формі відповідних програм розслідування чи алгоритмічних схем дій слідчого.

На підтримку створення універсальної базової моделі криміналістичної методики розслідування злочинів, яка стала б єдиною, загальноновизнаною, несуперечливою й слугувала дослідникам орієнтиром для формування окремих криміналістичних методик різних рівнів, можна навести такі аргументи.

По-перше, наявність розбіжностей, що стосуються елементного складу структури окремої криміналістичної методики. Так, І. Возгрін включає до цієї структури такі елементи:

- а) криміналістичну характеристику злочинів;
- б) типові слідчі ситуації й програми розслідування злочинів;
- в) тактику підготовки й провадження найхарактерніших слідчих дій та інших передбачених законом заходів;
- г) організацію попереджувальної діяльності слідчих під час розслідування певного виду злочинів [4, с. 294].

У свою чергу, М. Яблоков у структурі окремих методик вважає за доцільне виокремити таке:

а) криміналістичну характеристику відповідного виду злочину й коло обставин, що підлягають першочерговому й наступному встановленню;

б) типові слідчі ситуації, версії і планування;

в) першочергові й наступні методи збирання доказової та іншої криміналістичної інформації;

г) тактичні й методичні особливості окремих слідчих дій, криміналістичних операцій і взаємодії слідчих з оперативно-розшуковими й інспекційними органами;

д) особливості використання спеціальних знань під час розслідування;

е) особливості запобігання цим злочинам [11, с. 85–86].

Доволі оригінальний підхід до розв'язання аналізованої проблеми пропонує А. Шмонін, який у структурі окремої криміналістичної методики виокремлює *просторовий і часовий складники*. *Просторова структура*, на його думку, містить:

а) слідчу ситуацію;

б) планування розслідування, зокрема й побудову слідчих версій;

в) тактичні комплекси;

г) предмет доказування (обставини, що підлягають з'ясуванню). Що стосується *часової структури*, то вона повною мірою відповідає етапності процесу розслідування [9, с. 128].

По-друге, наявність розбіжностей не лише в кількості структурних елементів окремої криміналістичної методики, а й у їхньому розташуванні. Згадані приклади свідчать, що у структурі спочатку розташовані відомості про типові ситуації, версії і планування, а потім – особливості тактики провадження окремих слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Водночас у криміналістичній літературі є й протилежний підхід, коли насамперед пропонується розглядати особливості провадження окремих слідчих дій, а лише потім – питання висунення версій і здійснення планування, бо, на думку прихильників такого підходу, підґрунтям для висунення версій є інформація, яку отримують у процесі проведення певних слідчих дій [6, с. 16]. У цьому разі науковці рекомендують не структуру окремої методики як певної інформаційної моделі, а схему процесу розслідування у конкретній кримінальній справі, що не є тим самим.

По-третьє, брак належного взаємозв'язку між наведеними елементами структури, що призводить до викладення інформації у відокремленому вигляді. Так, відомості щодо криміналістичної характеристики злочинів не завжди враховуються під час висвітлення питань організації і планування розслідування, передовсім при визначенні типових версій, а якщо типові версії й зазначаються, то без посилання на відповідні дані, відображені в цій характеристиці.

По-четверте, переважання описової форми викладення змісту окремих криміналістичних методик. Вона є громіздкою і не дає змоги слідчому, що не має відповідного професійного досвіду, в умовах дефіциту часу й екстремальної ситуації відтворити в пам'яті десятки сторінок цієї методики як оперативного посібника для дій. У його розпорядженні повинні бути лаконічніші й чіткі рекомендації, наприклад, у вигляді набору відповідних програм (алгоритмів) дій слідчого в тій чи тій ситуації. Вони до того ж можуть бути реалізовані на базі сучасних комп'ютерних технологій.

По-п'яте, відсутність однастайності серед учених-криміналістів стосовно визначення етапності процесу розслідування. Так, М. Яблоков пропонує виокремлювати початковий, наступний і заключний етапи, А. Волобуєв і Г. Жирний – лише початковий і наступний. Останні, аргументуючи свою позицію, зазначають, що процесуальні дії, пов'язані із завершенням провадження у справі, не спрямовані на розслідування злочинів, збирання й перевірку доказів.

Отже, суперечливість сучасних уявлень щодо окремих криміналістичних методик полягає в тому, що, з одного боку, за ними визнається статус системи, яка адекватно відбиває процес розслідування конкретної категорії злочинів, а з другого – спостерігається різний підхід до з'ясування структурних елементів окремих криміналістичних методик, форм викладення матеріалу.

Ось чому під час обґрунтування типових параметрів базової моделі криміналістичної методики слід виходити з філософського твердження, що всі функціональні системи (а методику якраз і можна віднести до них) мають принципово ту ж саму функціональну архітектуру, в якій результат є домінуючим чинником, котрий стабілізує організацію всієї системи [1]. Крім того, реалізуючи це завдання, необхідно чітко усвідомлювати, що формування теоретичної концепції створення базової моделі криміналістичної методики розслідування злочинів – це складний гносеологічний процес. Він потребує системноутворювальної ідеї-принципу побудови такої моделі, визначення технологічних підходів до її формування, розроблення логічної й функціональної структури відповідно до етапності та цілепокладання діяльності з розкриття, розслідування й запобігання злочинам.

Відзначмо, що деякими науковцями здійснено спробу сформулювати базову модель криміналістичної методики розслідування злочинів. Так, на думку Ю. Гармаєва, це «чиста структура», що має чотири етапи й завдання, які відповідають кожному з них, а також рекомендовані для їхнього вирішення засоби. Перший етап пов'язаний із рекомендаціями щодо виявлення ознак злочину. Це – встановлення слідів розслідуваної події, аналіз і перевірка вихідної інформації. Другий – формування версій стосовно особи імовірного злочинця та способів учинення діяння й висновки після аналізу цих версій. Третій – це формування обставин, що їх належить установити й довести, добір засобів і виконавців, визначення термінів і послідовності виконання. Четвертий – реалізація плану розслідування, обрання й використання тактичних, технічних та інших засобів [5, с. 104]. Як бачимо, у базовій методиці вчений рекомендує враховувати елементи організації розслідування злочинів, насамперед планування й побудову версій, подолання протидії розслідуванню.

Певною мірою нам зрозуміле бажання Ю. Гармаєва запропонувати таку модель, де лаконічно викладалися б поради слідчому щодо організації процесу розслідування й розкриття певної категорії злочинів, у чому, до речі, є нагальна потреба. Проте запропонований підхід до визначення змісту і структури базової моделі методики розслідування злочинів не позбавлений недоліків. Розглянемо їх:

1. Наведена модель здебільшого нагадує не методику як загальне керівництво до дії, а програму дій оперативного характеру для слідчого, що є різними речами. У нашому розумінні зміст методики можна викласти і в описовій, і в алгоритмічній формі, тобто як певну програму, що розглядається як складова частина методики.

2. Методика за змістом і структурою є широкою науковою абстракцією порівняно з програмою дій слідчого, котру справді можна розглядати як «чисту структуру». Тому викликає заперечення виключення зі структури базової моделі методики такого елемента, як криміналістична характеристика, тим паче що й сам Ю. Гармаєв не послідовний у своєму твердженні. Так, він наголошує, що розумова і практична діяльність слідчого на початковому етапі розслідування пов'язана з використанням апріорних знань про злочин, які знайшли відображення в криміналістичній характеристиці. Якщо ж її виключити з кола елементів базової методики, постає запитання: з яких джерел черпатимуть інформацію про криміналістично значущі ознаки злочину й на підставі яких даних формуватимуть типові версії? Ми глибоко переконані, що така характеристика злочинів є теоретичним підґрунтям побудови методики їхнього розслідування, бо, не дослідивши минулого, неможливо пізнати

сучасне. Інакше кажучи, не дослідивши злочину як події минулого, не виокремивши системи його криміналістично значущих ознак, неможливо запропоновувати рекомендації щодо його розкриття, розслідування й запобігання. До того ж дослідження криміналістичної характеристики злочинів, особливо наявність кореляційних зв'язків між її елементами, одночасно означає створення передумов для формування ієрархічної системи типових версій [5, с. 106]. Надалі така система цілком логічно компонується з обставинами, що підлягають з'ясуванню у кримінальній справі, тобто простежується зв'язок між механізмом злочину, типовими версіями й діяльністю з розслідування.

3. Викликає сумнів доцільність включення до структури базової моделі методики такого елемента, як протидія процесу розслідування, адже остання виявляється в доволі усталених формах безвідносно до конкретного різновиду злочинів. Вона притаманна передовсім діяльності організованих злочинних груп, а тому може розглядатися в рамках окремого криміналістичного вчення, положення якого поширюватимуться на будь-які методики [10, с. 20]. Водночас такий аспект, як профілактична діяльність слідчого, є більш специфічним щодо певних різновидів злочинів і вже на підставі цього заслуговує на включення до структури базової моделі методики розслідування як самостійного елемента [3, с. 8].

З огляду на викладене, вважаємо, що є сенс розглядати базову методичку розслідування злочинів у вигляді інформаційно-пізнавальної моделі, що дасть змогу надати цій структурі організаційної побудови, впорядкувати її елементи, забезпечити тісніший зв'язок між ними і тим самим підвищити ефективність пізнавальних дій. Формувати таку модель можна, застосовуючи предметні й функціональні прийоми дослідження. При цьому у предметній галузі, що характеризує внутрішню архітектуру моделі, пропонується виокремити два рівні – ретроспективний і перспективний. Перший містить криміналістичну характеристику злочину певної категорії, у якій за статистичними показниками відображені кореляційні залежності між її елементами («злочинець – жертва», «сліди злочину – спосіб його вчинення», «місце, час злочину – злочинець» тощо), а також формування на підставі аналізу цих кількісних показників типових версій стосовно особи злочинця й жертви, мотивів злочину та інших обставин. Тобто ретроспективний рівень розглядуваної моделі відображає типові варіанти злочинної діяльності, характерні ознаки особи злочинця й жертви, сліди такої діяльності та їхні можливі джерела, місця виявлення тощо.

Перспективний рівень, на відміну від ретроспективного, описує не сам злочин, а процес його розслідування й розкриття. Це своєрідна типова криміналістична модель здійснення останнього, яка містить такі елементи:

- а) типові слідчі ситуації відповідно до певного етапу розслідування;
- б) програми розслідування (мета, завдання й напрями розслідування, зумовлені слідчими ситуаціями й обставинами, що підлягають з'ясуванню щодо конкретної категорії злочинів);
- в) типові системи слідчих дій та оперативно-розшукових заходів або їхнє поєднання (тактичні операції) як засоби впливу на слідчі ситуації, перевірки версій і вирішення стратегічних і тактичних завдань.

Разом із предметним аспектом у розглядуваній моделі вирізняється й функціональний, що повною мірою відповідає положенням теорії відображення. Ця модель, основне призначення якої – управління процесом розкриття й розслідування злочинів, є єдиним цілісним механізмом зі сталими й надійними зв'язками між елементами, до складу якого входять об'єкт і суб'єкт впливу, канали руху й передачі інформації. При цьому взаємозв'язок здійснюється між елементами як одного, так і різних рівнів, тобто йдеться про наявність внутрішніх і зовнішніх каналів обміну інформацією.

Щодо рівнів, то в межах ретроспективного головним каналом руху інформації є «криміналістична характеристика – типові слідчі версії», у межах перспективного – «типові слідчі ситуації – програма розслідування – системи слідчих дій». Складнішим, безперечно, є обмін інформацією між елементами різних рівнів, який схематично має такий вигляд: «типові слідчі ситуації – типові слідчі версії – програма розслідування – системи слідчих дій (тактичні операції)». Інакше кажучи, інформація з такого елемента перспективного рівня, як типові слідчі ситуації, синтезується з інформацією елемента ретроспективного рівня – типові слідчі версії, зумовлюючи мету, стратегічні й тактичні завдання розслідування, вирішення яких можливе шляхом застосування певної системи слідчих дій та оперативно-розшукових заходів або відповідних тактичних операцій.

Аналізуючи запропоновану модель, відзначмо, що це одна з перших спроб сформулювати базову криміналістичну методичку саме в такій формі, розкрити її внутрішню архітектуру й процедуру функціонування. Звісно, далеко не всі її положення безперечні. Але слухним є те, що до структури інформаційно-пізнавальної моделі базової криміналістичної методики входять елементи, які містять різнопланову інформацію, з одного боку, про злочин, а з другого – про процес і результат його пізнання. Крім того, у запропонованій моделі чітко простежуються зв'язки між цими елементами, а саме:

- а) між криміналістичною характеристикою та типовими версіями;
- б) між типовими версіями й обставинами, що підлягають з'ясуванню;
- в) між цими обставинами й плануванням;
- г) між плануванням і слідчою ситуацією;
- д) між слідчою ситуацією і тактико-технічними засобами.

На нашу думку, такий підхід справді сприятиме реалізації завдання криміналістики щодо розробки типових моделей як злочинної діяльності, так і криміналістичних моделей розслідування.

Стосовно мети, тобто основного призначення криміналістичної методикою, яка в сучасних методичних побудовах майже не фігурує, то з цього приводу вченими-криміналістами висловлювалися різні судження. Так, І. Лузгін вважає, що основне призначення криміналістичної методикою полягає у формуванні окремих доказових систем [7, с. 25–26], а М. Селіванов узагалі розглядає її як технологічну програму доказування у кримінальній справі [8, с. 112]. Підтримуючи позицію цих учених, вважаємо за доцільне проголосити формування системи необхідних доказів. Ідеться про певну сукупність якісних доказів, необхідних для прийняття обґрунтованих і скоординованих процесуальних та інших рішень.

Іще однією обов'язковою умовою успішного формування нових і модернізації наявних криміналістичних методичних рекомендацій є визначення концептуальних підходів стосовно технології створення самих методик. Розв'язання цієї проблеми залежить насамперед від наявності єдиної загальноновизнаної й несуперечливої класифікації методик розслідування злочинів, бо для різних класифікаційних рівнів таких методик можуть бути запропоновані різні технологічні підходи до їх створення. Можна стверджувати, що найкращою на сьогодні є чотирівнева структура, яка містить:

- 1) міжвидові (групові) криміналістичні методики розслідування (групи злочинів, диференційованих відповідно до групування їх в Особливій частині Кримінального кодексу України й на підставі криміналістично значущих ознак, притаманних декільком видам; наприклад, методика розслідування злочинів, учинених (а) неповнолітніми, (б) організованими злочинними угрупованнями, (в) у сфері підприємницької діяльності тощо, де об'єднувальною криміналістичною класифікаційною ознакою є особа злочинця, сфера реалізації його злочинного наміру тощо);

2) видіві криміналістичні методики розслідування (види злочинів, чітко визначені у відповідних розділах Особливої частини КК України, як-от методика розслідування шахрайства);

3) підвидові криміналістичні методики розслідування (підвиди чи різновиди, виділені з-поміж злочинів одного виду за криміналістично значущими ознаками; приміром, для такого виду злочинів, як умисне вбивство, виокремлюють такі підвидові методики (мікротодики), як-от методика розслідування вбивств (а) з розчленуванням, (б) на замовлення, (в) учинених у перебігу протистояння організованих злочинних груп, (г) на релігійному ґрунті та ін. У цьому сенсі криміналістична класифікація є більш диференційованим утворенням, аніж кримінально-правова, що наближає її до вигог практики);

4) комплексні криміналістичні методики розслідування злочинів, у яких відображені рекомендації з розслідування комплексів взаємопов'язаних злочинних дій, об'єднаних на підставі одночасного врахування кримінально-правових і криміналістичних критеріїв класифікації злочинів. Спільність цих злочинних проявів зумовлена тим, що на практиці вони вчиняються в реальних та ідеальних сукупностях. При цьому охоплюються єдиним умислом організаторів, підбурювачів, пособників і виконавців, спільною метою й мотивами, загальним механізмом реалізації злочинної поведінки, зокрема про так звану технологію злочинного збагачення. Тоді, наприклад, розслідування предикатного (основного) злочину поєднано з розслідуванням спорідненої з ним легалізації, яка в цьому разі виступає останньою ланкою в такого роду злочинній діяльності. Розслідування комплексів злочинних дій зумовлює специфіку висунення й перевірки слідчих версій, здійснення планування, тактику провадження окремих слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, особливості проведення тактичних операцій тощо.

Запропонована класифікація дає змогу не лише чітко виокремити криміналістичні методики за ступенем узагальнення, рівнем конкретизації методичних рекомендацій, а й визначити різні підходи до технології їх створення. Так, згідно з одним із підходів типові криміналістичні методики як науковий продукт розробляються на базі результатів узагальнення судово-слідчої практики, а відтак вважаються найоптимальнішими, дієвими. Саме підвидові криміналістичні методики найбільше наближені до потреб практики, бо саме на такому рівні можливі формулювання конкретних завдань розслідування й побудова алгоритму їхнього розв'язання.

Сучасний етап розвитку криміналістики, активізація її прогностичної функції зумовлюють можливість застосування іншого напрямку, за яким методики розслідування певних категорій злочинів, зокрема й щодо порушення законодавства про захист рослин, створюються на підставі наукових розробок. У таких випадках наука випереджає практику, компенсує брак необхідного емпіричного матеріалу або узагальнює наявні рекомендації за типовими ознаками, притаманними не одному виду злочинів, а цілій групі. Йдеться насамперед про такі наукові абстракції, як міжвидові криміналістичні методики, тобто методики розслідування злочинів, які ще не дуже поширені, не є достатньо репрезентативними для узагальнення практики їхнього розслідування або мають латентний характер. Навіть за цих обставин учені-криміналісти не вправі чекати, доки практика накопичить тисячі судових прецедентів, щоб розпочати їхнє узагальнення й формування відповідних рекомендацій. Навпаки, спираючись на прогностичне бачення ймовірних шляхів розвитку та структурних змін злочинних проявів, на міжнародний досвід боротьби з ними, науковці повинні з випередженням забезпечувати слідчі органи необхідними методичними рекомендаціями. Саме для цього й застосовуються такі науково-прогностичні засоби, як аналогія, екстраполяція, моделювання.

Серед найперспективніших напрямів удосконалення й модернізації криміналістичних методик – посилення пізнавальної функції криміналістичної характеристики окремих видів злочинів завдяки виявленню й використанню кореляційних зв'язків між її елементами й побудові на цій підставі типових версій стосовно особи злочинця, а також викладення методичних рекомендацій у формі відповідних програм розслідування чи алгоритмічних схем дій слідчого.

Ступінь сформованості криміналістичної методики, рівень її практичної реалізації залежить і від того, в якій формі викладено методичні рекомендації. Як уже зазначалося, криміналістичні методики поки що існують зазвичай в описовій формі. Водночас, на думку вчених і практиків, перспективнішим є впровадження певних програм розслідування й алгоритмічних схем дій слідчого в тих чи тих ситуаціях. Але сама побудова криміналістичних алгоритмів, як вищого рівня наукових розробок у цій галузі знань, у свою чергу, передбачає розв'язання низки проблем. При цьому слід пам'ятати, що криміналістична методика (за будь-якої форми її викладення) завжди матиме певну міру абстракції, бо неможливо постійно типізувати всі ймовірні версії й ситуації розслідування. Саме через певну міру абстракції криміналістична методика не може претендувати на повну технологічність, яка стовідсотково забезпечувала б досягнення мети слідчої діяльності.

Отже, формування нових і вдосконалення наявних криміналістичних методик розслідування злочинів щодо порушення законодавства про захист рослин мають здійснюватися на підставі аналізу потреб судово-слідчої практики, міжнародного досвіду, прогностичного бачення ймовірних шляхів розвитку та структурних змін злочинних проявів, застосування ситуаційного підходу, новітніх інформаційних технологій, алгоритмічних схем то

Джерела

1. *Бахин В. П.* Криминалистическая характеристика преступлений как элемент расследования // Вестник криминалистики. – М., 2000. – Вып. 1. – С. 16–21.
2. *Белкин Р. С.* Курс криминалистики: В 3-х т. – Т. 2. – М.: Юристъ, 1997. – 464 с.
3. *Борідько О. А.* Криміналістична профілактика як структурний елемент методики розслідування злочинів: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09/Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2005. – 20 с.
4. *Возгрин И. А.* Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 475 с.
5. *Гармаев Ю. П.* Проблемы создания криминалистических методик расследования преступлений: Теория и практика / Ю. П. Гармаев, А. Ф. Лубин. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. – 303 с.
6. *Капустіна М. В.* Розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті: Моногр. – Х.: Право, 2008. – 192 с.
7. *Лузгин И. М.* Методологические проблемы расследования. – М.: Юрид. лит., 1973. – 167 с.
8. *Селиванов Н. А.* Криминалистическая характеристика убийств, совершенных по найму: Пособ. для следователей. – М.: Лига Разум, 1998. – 227 с.
9. *Шмонин А. В.* Методика расследования преступлений: Учеб. пособ. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2006. – 464 с.
10. *Щур Б. В.* Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами: Моногр. – Х.: Гриф, 2005. – 176 с.
11. *Яблоков Н. П.* Криминалистика: Учебн. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М., 2000. – 297 с.